

УДК 94 (477) «1903–1914»

DOI: 10.30840/2413-7065.1(74).2020.195378

**МАТЕРІАЛИ ДЕПАРТАМЕНТУ ПОЛІЦІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ
АНАРХІСТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ (1903–1914 РР.)****Світлана ЗЕЛЕНЦОВА**

orcid.org/0000-0001-5941-9146

кандидат історичних наук, доцент кафедри

громадського здоров'я та мікробіології ПВНЗ «Київський медичний університет»

Анотація. У статті розглядаються матеріали Департаменту поліції Російської імперії на початку ХХ ст. як джерело з історії діяльності анархістських груп в Україні 1903–1914 рр. Аналізуються чинники, які вплинули на характер джерел, та дається спроба їх класифікації. Серед чинників вказано характер анархістського руху, упереджене ставлення правоохоронних органів до анархістів, використання агентів та провокаторів як джерел інформації, прагнення поліції швидко приборкати анархістів тощо. Розглянуто такі джерела Департаменту поліції, як документи Міністерства внутрішніх справ, матеріали Департаменту поліції, губернських жандармських управлінь.

Охарактеризовано документи за двома великими групами. Перша група джерел складалась із матеріалів Міністерства внутрішніх справ: міжнародні домовленості; протоколи нарад; накази, які стосувалися анархістського руху; загальні документи, які регламентували діяльність революційних партій на території імперії. Друга група джерел охоплювала матеріали Департаменту поліції, який виконував загальне керівництво губернськими судово-слідчими органами імперії: розпорядження та накази, циркуляри, аналітичні звіти та огляди, довідки.

Зазначається, що вирішення проблем боротьби з анархізмом делеговано Департаменту поліції, який виконував центральне керівництво карними органами. Таким чином, основні документи, які досліджені, мали або розпорядчий, або узагальнюючий і аналітично-прогностичний характер, оскільки тут вся інформація систематизувалася та видавалися рішення.

Особлива увага приділяється дослідженню так званих оглядів Департаменту поліції, в яких надавалися звіти щодо діяльності різних анархістських груп в Україні. Виявлені документи уточнюють території розповсюдження руху, події та особистостей, які були активними його членами. Робиться висновок про цінність джерел Департаменту поліції як для виявлення нових фактів, так і для підтвердження вже відомих.

Ключові слова: анархізм; джерело; Департамент поліції; губернські жандармські управління; огляд; циркуляри; Україна; документи; карні органи.

**MATERIALS OF THE POLICE DEPARTMENT AS A HISTORICAL
SOURCE OF THE ANARCHIST MOVEMENT IN UKRAINE (1903–1914)****Svitlana ZELENTSOVA**

Candidate of Historical Sciences, associate professor, Public Health and Microbiology Department, private higher educational establishment "Kyiv Medical University"

Annotation. The article deals with the materials which belonged to the Police Department of the Russian Empire in the early 20th century and now serve as a historical source about the activity of anarchist groups which operated in Ukraine in 1903–1914. The article analyzes the factors that

© Зеленцова С.

influenced the nature of sources and attempts to classify them. They are: the nature of the anarchist movement, the prejudice of law enforcement agencies towards anarchists, the use of agents and provocateurs as sources of information, the intention of the police to curb anarchists quickly, and so on. The study describes such Police Department sources as the documents of the Ministry of Internal Affairs, materials of the Police Department, and those of provincial gendarmeries.

Two large groups of documents are characterized. The first group of sources consists of the materials which belonged to the Ministry of Internal Affairs: international agreements, meeting minutes, orders on anarchist movement, general regulatory documents for revolutionary parties in the Russian Empire. The other group of sources includes the materials of the Police Department which oversaw the provincial imperial investigative bodies: orders, circulars, analytical reports, reviews.

The article states that the solution to the problem of fighting against anarchism was delegated to the Police Department, which was in charge of central administration of penal authorities. Thus, the basic documents investigated were either of administrative or generalizing and analytical-prognostic nature, since it was there that all information was systematized and decisions were issued.

Special attention is paid to the study of the so-called Police Department reviews, which reported on the activities of various anarchist groups in Ukraine. The documents identified specify the territories of the movement's distribution, events, and its active members. The conclusion is made about the value of the Police Department sources both for discovering new facts and confirming the already known.

Key words: *anarchism; source; Police Department; provincial gendarmeries; review; circulars; Ukraine; documents; punitive bodies.*

Вивчення історії анархізму в Україні на початку ХХ ст. неможливе без дослідження документів, які мали не анархістське походження, бо саме вони допомагають встановити об'єктивність деяких історичних фактів та з'ясувати нові. В умовах своєрідності ідеології та тактичних прийомів боротьби анархістів важливим джерелом є документи Департаменту поліції. Кількість джерел цієї групи найбільша, вона охоплює як писемні свідчення, так і матеріальні докази. Саме у таких джерелах міститься величезний інформаційний потенціал, що дає можливість вивчити свідчення діяльності анархістських груп та розглянути заходи, які вживала поліція щодо боротьби з ними.

Матеріали Департаменту поліції та охоронних відділків як історичне джерело вивчалися багатьма українськими та закордонними дослідниками. Також документи Департаменту поліції розглядалися у контексті партійного

джерелознавства як важливі джерела з історії політичних партій та рухів. Фонди Департаменту поліції та ГЖУ містять значну кількість письмових та матеріальних свідчень діяльності анархістів в Україні у 1903–1914 рр.

Офіційне ставлення влади того часу та реалії діяльності карних органів імперії зумовили характер документів Департаменту поліції щодо анархістів в Україні на початку ХХ ст.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні матеріалів Департаменту поліції та факторів, які зумовили характер і зміст джерел та їх історико-дослідницький потенціал.

Існує багато чинників, які вплинули на характер та кількість документів Департаменту поліції, серед них можна назвати:

– по-перше, ставлення до анархістського руху як до кримінального явища, сприйняття його як особливо небезпечної частини революційного руху;

– по-друге, висвітлення подій з позиції держави зумовило не завжди об'єктивне висвітлення фактів, пов'язаних з анархізмом та його проявами;

– по-третє, конкуренція між поліцейськими та жандармськими відділками та управліннями, вимога постійних звітів та конкретних дій породжували деякі фальсифікації фактів, їх прикрашення, що відбулося на змісті джерел;

– по-четверте, отримання інформації засобами широкого використання провокаторів та агентів зумовило суб'єктивний характер повідомленої інформації;

– по-п'яте, прагнення поліцейських чинів скомпрометувати членів анархістського руху відбулося на достовірності фактів.

Для державних органів Російської імперії були характерні чітка ієрархія, підпорядкованість центральним органам, розподіл функцій, що відзначено З. Перегудовою [2], яка дослідила структуру політичного розшуку за підпорядкованістю: 1) Департамент поліції, 2) особовий відділ Департаменту поліції, 3) місцеві органи політичного розшуку (губернські жандармські управління, жандармсько-поліцейські управління залізничних доріг, охоронні відділки, районні охоронні відділки), 4) закордонна охранка.

Дослідження фондів архівів щодо анархістської діяльності дає можливість виділити три групи джерел відповідно до їх походження від того чи іншого органу влади: 1) документи Міністерства внутрішніх справ; 2) матеріали Департаменту поліції; 3) матеріали губернських жандармських управлінь та охоронних відділків.

Перша група матеріалів містить документи Міністерства внутрішніх справ: міжнародні домовленості, протоколи нарад, накази, які стосувалися анархістського руху; загальні документи, які регламентували діяльність революційних партій на території імперії. До неї належать загальноросійські законодавчі акти, які стосувалися боротьби з революційним рухом та регламентували діяльність поліцейських установ.

Діяльність карних органів та уряду відносно ліворадикальних революційних партій, особливо тих, які використовували терор, була спрямована на придушення будь-якого зародження та розповсюдження їх ідеології й активізації діяльності.

Для боротьби з революційним рухом було реорганізовано та створено окремий корпус жандармів у 1902 р., який займався політичними справами, розшукові функції виконували охоронні відділки.

Окремо була створена секретна агентура, яка займалася стеженням як ззовні, так і зсередини, проникаючи в середовище анархістів. Все це було закріплено на вищому законодавчому рівні.

Унаслідок підписання міжнародних угод на загальноросійському рівні видавалися розпорядчі документи щодо запобігання розповсюдженню анархізму, наприклад, заборона на в'їзд до Росії анархістам-іноземцям 1903 р. [2] або щодо заходів у боротьбі проти анархістів 1904 р. [3].

Друга група джерел охоплює матеріали Департаменту поліції, який виконував загальне керівництво губернськими судово-слідчими органами імперії: розпорядження та накази; циркуляри; аналітичні звіти та огляди; довідки.

Вирішення проблем боротьби з анархізмом делеговано Департаменту поліції, який виконував центральне керівництво карними органами. Його основні документи мали або розпорядчий, або узагальнюючий і аналітично-прогностичний характер, оскільки тут вся інформація систематизувалася та видавалися рішення.

Перший подібний звіт-характеристика був складений у 1905 р. [1], у якому описувалися головні ідеологічні засади, названі ідеологи руху, напрямки й органи друку «Хліб та Воля», «Буревісник».

У документі, датованому 1907 р. [5], викладено звіт за такою структурою: тактика, організація, діяльність. Окреслювалася особливість терору анархістів – «безмотивність» – і вказувалося, що через грабінництво та розбій групи забезпечували собі гроші. Щодо організації анархістів, то підкреслювалася наявність центрального керівництва, ради партій, яку не визнавали самі анархісти.

На початок 1914 р. Департамент поліції мав усю інформацію про анархістський рух, а тому характеристика його була чітка, струнка і зрозуміла [6]. Анархісти належали до лівих партій, існували чотири напрямки: комуністи, колективісти, синдикалісти, індивідуалісти. У 1914 р. після кризи спостерігалися деякі моменти відродження руху, але активно він себе не проявляв, що було відображено у звіті.

Отже, на характер і структуру документів, у яких йшлося про анархістський рух, наклали відбиток, з одного боку, діяльність груп, а з другого – ставлення поліції та накази керівництва.

Звітна документація, повідомлення, доповіді зосереджувалися в Департаменті

поліції, інформація про територію розповсюдження, особливості проявів анархістів потребувала систематизації та вивчення для боротьби й попередження. Ці умови породжували такий вид аналітичних, підсумкових джерел, як звіти та огляди Департаменту поліції щодо анархістського руху. У документах аналітичного характеру було проаналізовано анархістський рух у цілому в Російській імперії, але досить велика увага приділялася його активній діяльності на півдні та сході України.

Аналітичні звіти та огляди готувалися щорічно, що було зумовлено ситуативною потребою. Наприклад, огляди Департаменту поліції щодо діяльності партій анархістів-комуністів у 1904–1915 рр. [7]; огляд діяльності Катеринославської групи анархістів-комуністів 1905 р. [8]; огляд діяльності партії анархістів-комуністів в Одесі у 1905–1906 рр. [9] тощо. У них характеризувалися основні події, напрямки діяльності, плани анархістів різних спрямувань та заходи боротьби з ними, які здійснювала поліція.

Наприкінці документа містилися висновки щодо причин слабкості та розгрому анархістських груп: «1) розчарування в ідеях та діях анархістів; 2) федеративний устрій та розбіжність; 3) відродження анархізму в уродливі форми, грабінницькі угруповання» [10].

Серед інших узагальнюючих документів у фондах Департаменту поліції зберігаються дані про членів анархістського середовища, його лідерів. Так, це, зокрема, списки членів анархістських груп Полтавської губернії 1905 р. [11], Харкова 1905 р. [12], Бердичева 1906 р. [13], Миколаєва 1906 р. [14].

Використовуючи систематизовану інформацію Департаменту поліції, узагальнюючі, аналітичні, звітні джерела щодо анархістського руху в Україні дають змогу комплексно дослідити тогочасні історичні події. Це надзвичайно важливо, бо деякі джерела були втрачені, а тому такі свідчення особливо цінні, оскільки допомагають встановити нез'ясовані факти, а також вивчити висновки поліції про причини діяльності груп та поразку руху в цілому.

Таким чином, документи Департаменту поліції є офіційними документами, які оформлені та завірені належним чином. У таких джерелах міститься інформація щодо конкретних подій, пов'язаних з діяльністю анархістських груп в Україні, та проводиться аналіз самого руху анархістів. Сукупне дослідження різних джерел аналітичного характеру, так звані огляди, дає можливість встановити причинно-наслідкові зв'язки, основні етапи подій, які відбувалися, місця та роки діяльності груп. Важливе значення подібні матеріали відіграють в уточненні історичного ходу подій та перевірці достовірності інформації, викладеної в анархістських джерелах. Деякі з документів містять аналіз програм, резолюцій з'їздів та засідань анархістів, що особливо важливо в умовах втрати частини матеріалів анархістського походження. Документи Департаменту поліції є цінним джерелом для вивчення історії анархізму на території України на початку ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Російської Федерації. Ф. 102. Оп. 260. Спр. 19. Арк. 1–145.
2. Перегудова З. И. Политический сыск России (1880–1917). Москва: РОССПЭН, 2000. 432 с.
3. Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДІАК). Ф. 313. Оп. 2. Спр. 1424. Арк. 1–178.
4. ЦДІАК. Ф. 385. Оп. 1. Спр. 302. Арк. 1–238.
5. ЦДІАК. Ф. 339. Оп. 1. Спр. 181. Арк. 1–42.
6. ЦДІАК. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 378. Арк. 1–74.
7. ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 2640. Арк. 1–110.
8. ЦДІАК. Ф. 311. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1–248.
9. ЦДІАК. Ф. 1597. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 1–27.
10. ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 2440. Арк. 50.
11. ЦДІАК. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 2440. Арк. 85.
12. ЦДІАК. Ф. 320. Оп. 1. Спр. 455. Арк. 1–5.
13. ЦДІАК. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 1–53.
14. ЦДІАК. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 1533. Арк. 1–418.

REFERENCES

1. *State Archive of the Russian Federation*. [in Rus.]
2. PEREGUDOVA, Z. (2000). *Political Investigation in Russia (1880–1917)*. Moscow: ROSSPEN, 432 p. [in Rus.]
- 3.–14. *Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv*. [in Rus.]